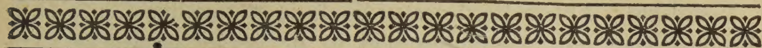
Gereformeerd Theologisch Tijdschrift.
Redactie-Adres: Prof. Dr T. HOEKSTRA te Kampen.
Aflevering 5. Sept. 1928.

AANGAANDE DEN H. DOOP.

Bespreking der discussie, ontstaan naar aanleiding van mijn „Vragen aangaande den H. Doop"

door

Dr. H. W. VAN DER VAART SMIT.

I.

Het is een niet weinig omvangrijke taak, mij door de discussie over mijn artikel „Vragen aangaande den H. Doop"[1]), opgelegd. Zeer velen deden mijn artikel de eer aan, het in bespreking te brengen ; bijna elk onderdeel werd in pro- en contra-discussies betrokken, tal van contra-vragen op mijn „vragen" werden mij voorgelegd. En waar de toon der broederlijke hoffelijkheid daarbij doorgaans bewaard bleef[2]), is het opstellen dezer „bespreking der discussie" een niet alleen omvangrijke maar ook aangename taak. De wensch van „De Wachter"[3]), bij den aanvang der discussie : „Mogelijk zal het artikel van Dr. V. d. V. S. een heel debat ontketenen. Als dan maar gediscussieerd wordt op een andere manier dan het vroeger wel eens gebeurd is. Me dunkt, de tijd is nu wel voorbij, om elkander over deze dingen te verketteren. We zijn m. i. wel zóó ver, dat we de vragen door bovengenoemd

---

[1]) Geref. Theol. Tijdschr., Maart 1928.

[2]) Een enkele, die op onbehoorlijke wijze een „discussie" opende en voortzette, wordt door mij noch genoemd noch beantwoord.

[3]) 23 Maart 1928.

artikel weer aan de orde gesteld, rustig bezien en met elkander bespreken kunnen", werd niet beschaamd.

Gelukkig ! Theoretisch gesproken, is natuurlijk Christelijk discussieëren van theologen wel in de eerste plaats te verwachten ; indien dan in een bepaald geval de practische beoefening van de Christelijke discussieërkunst de theorie bevestigt, is er om der wille van de eere der theologie en der theologische wereld stof tot verblijden. Zelfs de poëzie en de poëtische scherts ontbraken niet. De immer elegante Dr. W. A. van Es (Leeuwarden) schreef in zijn ,,Leeuwarder Kerkbode"[1]), ongeveer aan het einde der discussie, onder den titel ,,Een eenzame musch" (zuiverder zou klinken ,,De eenzame musch") een stukske, waarin hij van ,,Br." uit de ,,Leidsche Kerkbode" het volgende overnam : ,,Alleen Dr. Bouma van Zwolle stond aan zijn zijde, maar overigens staat Dr. v. d. V. S. tamelijk wel als een eenzame musch op het kerkelijk dak". Ware gelijke poëtische aanleg mijn deel, misschien kon de heele discussie in dichtstijl voortvaren ; de musch die op het dak ,,staat", wekt allicht vriendelijk-associeërende gedachten aan bijv. den klap-ekster, misschien zelfs wel onder het klankbord, kraaien overal, uilen in de galmgaten, enz. ; en de eenzame musch deed dan veel eere aan het sterke geslacht zijner medebewoners van het kerkelijk erf. Slechts raakten ,,Br." en Dr. van Es den tel kwijt ; de musch is ook zoo nietig. Behalve Dr. Bouma van Zwolle bijv. spraken ,,de Wachter", Ds. Rietberg van Maassluis, Ds. Tollenaar van Pernis, e. a. zich publiek in dezelfde richting uit ; en mocht ik klappen uit de talrijke correspondentie van instemming, zoo zag ,,Br." misschien wel adelaars ,,staan" ; voorts is — buiten de Geref. kerken — bijv. de zeer gewaardeerde instemming van docent Van der Schuit in ,,De Wekker" te noteeren. Eenzaam gevoel ik me dan ook allerminst, te minder, omdat, moge al onder de publicisten onzer kerken misschien de meerderheid tot de ,,andere" rich-

[1]) 30 Juni 1928.

ting behooren, het mij voorkomen wil, dat onder de niet-publicisten en onder de massa van ons belijdende Gereformeerde volk de zaak juist andersom ligt [1]).

Ter zake:

Een eerste opmerking raakt de vraag, bijv. van Ds. Hagen in de „Geref. Kerkbode van Delft" [2]), of het niet beter ware geweest, het onderwerp in quaestie niet aan te snijden, en of nu dit toch gebeurd is geen verwarring werd gesticht en onvrede en onrust werd verwekt.

Het motief tot het artikel.

Hierop is te antwoorden, dat ik min of meer tot het schrijven van het bewuste artikel werd genoopt. Op zichzelf zou ik zelfs bij voorkeur het artikel *niet* geschreven hebben. Beatus ille qui procul negotiis! Een bepaald geheim wordt niet verraden, wanneer ik, om rekenschap gevraagd waaròm ik schreef, thans mededeel, dat de zaak vooraf en reeds meer dan éénmaal in de classis-Barendrecht ter sprake was [3]), met name naar aanleiding van het kerkvisitatie-rapport (uit hetwelk bleek, dat méér dan een enkel dienaar des Woords der classis niet voor den zoogenaamden „vroegdoop" ijverde), dat in de vergadering uitgesproken werd, dat kerkvisitatoren alleen zij konden zijn, die hierin „het" standpunt der classis innamen, dat er ook een bepaald „standpunt" der classis in dezen was en dat de afwijking ervan een „verslapping" was, iets „ongezonds". In een breede bespreking hierover werd

[1]) *Ds Broekstra* geloove mij, dat ik hem het gebruikte beeld niet euvel duid. Hij kan niet helpen, dat het beeld ook misbruikt werd teneinde dengene, met wien men het niet eens was, belachelijk te maken zoo mogelijk. Deze *minne* politiek reken ik niemand toe, dan dengene die ze drijft en dien ik het meeste eer, door zijn naam niet te boekstaven.

[2]) 9 en 23 Juni 1928.

[3]) En trouwens niet in de classis—Barendrecht alleen; mij werd geschreven, dat eveneens naar aanleiding van kerkvisitatie-rapporten deze quaestie ook in andere classes ter sprake kwam; de discussie heeft dus eenigermate een algemeen karakter.

toen met algemeene instemming als oordeel der vergadering vastgelegd, dat geen bepaald besluit boven hetgeen in de Dordtsche Kerkenorde geschreven staat ter nadere exegese van het betreffende artikel te nemen ware (met het artikel in quaestie der D. K. O. stemden *allen* in ; slechts de interpretatie verschilde). Doch tegelijk werd uitgesproken, dat men toch zeer gaarne een degelijke bespreking dezer aangelegenheid, hetzij op een onderlinge conferentie hetzij in het Geref. Theol. Tijdschrift of de pers, zou zien ontstaan[1]). Waar deze uitnoodiging met name van de zijde der *voorstanders* van den zoogenaamden vroegdoop kwam en mede ook aan mijn adres gericht was, zou het niet alleen onhoffelijk, maar ook onmannelijk geweest zijn, indien ik hier niet op in ware gegaan. Ik heb ter classis-vergadering onmiddellijk verklaard, dat er mijnerzijds geen enkele reden bestond, om aan een dergelijke bespreking niet mede te werken en dat ik mij dus voornam spoedig een artikel ter zake te doen verschijnen. Zietdaar het motief tot het schrijven van „Vragen aangaande den H. Doop". Men zal toe moeten stemmen, dat de karakteriseering van „verslapping" en „ongezondheid", door méér dan één aan het „niet-vroegdoopsche" standpunt opgedrukt, ongeacht het feit dat noch Dr. Kuyper Sr., noch Dr. Rutgers in hun latere dagen, den „vroegdoop" consequent hebben vastgehouden, al reeds eenigermate „onrust en onvrede" als door Ds. Hagen bedoeld, beduidt en allicht, zoo deze beschuldiging niet opgelost en weggenomen wordt, tot „verwarring" kan leiden. Reeds dat alleen maakt discussie niet alleen onvermijdelijk maar ook nuttig. Het komt mij voor, dat de discussie in elk geval tot het resultaat moet leiden, dat die beschuldiging plus alles, wat daaraan verbonden wordt verdwijnt en het verwijt van Ds. Hagen vallen moet, op hen die de beschuldiging lanceerden en dus min of meer tot deze discussie noopten".

[1]) In den wensch naar dergelijke publieke bespreking ligt tegelijk opgesloten, dat het uitspreken van dezen wensch niet als een vergaderingsgeheim bedoeld was, noch bedoeld kon of mocht zijn.

Maar — zou het waar zijn, dat het grondig bespreken van een dergelijke dogmatische aangelegenheid, schadelijk voor den vrede en de rust der kerken is? Het komt mij voor van niet. Het ware alleen schadelijk indien op de Geref. theologen het bekende woord paste: „Grattez le Russe et vous trouvez le barbare"; indien bij de Geref. theologen de vrede en de rust van zenuwpatiënten, van wie elke oorzaak tot onevenwichtigheid ver gehouden moet worden, bewaard zou moeten blijven. Zou het niet veeleer zoo zijn, dat vrede en rust in een „mannelijk" Christendom des te bekwamer wassen, alnaarmate te rijker stof tot diepgaande discussie geboden wordt en daardoor het inzicht rijst, dat de mensch klein en de waarheid groot is? Liever dan alle dogmatische discussie stop te zetten, uit vrees, dat mogelijk hier of daar iemand „door gaat slaan", zou homoeopathisch de dosis vergroot moeten worden, opdat bij het zicht op de onafzienbaarheid van het veld der waarheidskennis, het gevoel van eigen kleinheid ook in het kennen, tot de noodige intoming bracht en alzoo „vrede en rust" bij de broederlijke liefde bleef, ook en met name bij de practische beoefening van de Christelijke discussieërkunst. Het ware te wenschen, dat niet slechts een enkel dogmatisch punt in bespreking ware, doch bijv. de gansche dogmatiek en de „veelkleurige wijsheid" Gods zich dientengevolge des te veelkleuriger in ons bespreken en overleggen weerspiegelde. De belijdenis is ons bezit slechts dan, indien wij leven om ze elk moment en op elk punt strijdend te verwerven.

Na deze eerste formeele opmerking, moge ik in de tweede plaats attendeeren op het feit, dat ik mijn artikeltje noemde „*Vragen* aangaande den H. Doop". Ik heb dan ook niet beweerd, dat „de zoogenaamde vroegdoop ...... niets anders was dan een overblijfsel van den Roomschen zuurdeeg en dat dit in strijd was met de reformatorische gedachte", gelijk Ds. Munnik paraphraseert [1]), — zoo sterk heb ik mij niet

[1]) Geref. Kerkbode van Zwolle, 21 Juli 1928.

uitgedrukt — doch geschreven : „De eerste *vraag* is" of die zoogenaamde vroegdoop „inderdaad uit den eisch van het reformatorisch beginsel geboren is en *of niet* deze practijk zeer sterk onder den invloed stond van de reeds eeuwen lang ingeburgerde en ingewortelde en niet op één dag gansch om te zetten practijk der Roomsche Kerk......" [1]). Deze vorm van introductie der quaestie wil uitdrukken en drukt uit, dat ik in alle bescheidenheid de quaestie aan alle belangstellenden ter onderzoek en overweging voor wil leggen, niet om te zeggen : *zoo* is het, doch om gezamenlijk te overwegen : *hoe* is het. Waar zoowel onder hen die mij bestrijden als onder hen die mij steunen blijdschap uitgesproken wordt over het feit, dat deze zaak weer eens ter sprake komt, kan de tijd tot zulk een onderzoek wellicht rijp worden geacht. Van mijn bestrijders zegt bijv. Ds. J. S. Post [2]) : „Ik wil beginnen met mijn blijdschap uit te spreken over het feit, dat Dr. v. d. V. S. dit stuk geschreven heeft, omdat een broederlijke discussie licht kan meewerken tot verheldering van de waarheid in dezen". En van hen die mij steunen, schrijft bijv. Ds. J. H. Rietberg [3]) : „'k Ben blij dat deze zaak weer ter sprake komt, en ik geloof dat er rustig over gesproken kan worden. We behoeven hierover heusch geen strijd te krijgen, zooals we wel gehad hebben. Laten we zakelijk over en weer de argumenten wegen".

* * *

Na dit praeludium met het betoog, dat de nood tot het schrijven van „Vragen aangaande den H. Doop" mij opgelegd was en dat voorts deze plicht door mij niet tot de onaangename of onnuttige gerekend wordt, volge thans in de tweede plaats de bespreking van de blijkbaar zeer belang-

---

1) G. Th. T., 1928, p. 526 v.
2) G. Th. T. 1928, p. 14 v.
3) De Wachter, 27 April 1928.

rijke vraag of onze vaderen in hun doopgewoonten en opvattingen van Roomsche smetten vrij waren.

Van Roomsche smetten vrij?

Ds. Hagen schreef [1]), dat „onze vaderen in het bizonder op het stuk van de sacramenten gedwongen zijn geworden om de beginselen goed door te denken" en dat de „zoogenaamde vroege doop niet een nieuwerwetsche uitvinding was, maar de oude beproefde gewoonte der vaderen uit den bloeitijd van onze kerken", zoodat hij niet aanvaardt, dat onze vaderen inzake den doop „een Roomschen zuurdeesem vasthielden". Ds. Broekstra (Rijnsbrug) acht, dat waar „juist tegen Rome de strijd liep, hierin zielkundig al de waarborg lag, dat men van Roomsche smetten zich zou weten te zuiveren" [2]). Prof. Dr. H. Bouwman citeert eerst uit Dr. Bavincks mooie boekje „Ouders of getuigen". („Ten eerste waren er velen die nog hingen aan de Roomsche religie en die in elk geval er nog op gesteld waren, dat hun kind na de geboorte zoo spoedig mogelijk gedoopt werd, opdat het, ingeval het eens sterven mocht, niet van de zaligheid verstoken zou zijn. Zij zochten dus de eerste de beste gelegenheid op, om hun kind gedoopt te krijgen. Was er geen Gereformeerd predikant, dan namen zij de toevlucht tot een Roomsche pastoor of een rondzwervenden monnik......") en na zoodoende aan bepaald Roomsche smetten berinnerd te hebben, laat Prof. Bouwman er in één adem op volgen: „Wij mogen niet aannemen, dat zij (de Geref. vaderen) op 't gebied van de sacramenten nog met een Roomsch zuurdeesem besmet waren" [3]). Evenzoo spreken ook anderen.

Op mij rust dus de taak aan te toonen, dat onze vaderen in den bloeitijd der republiek in hun doopopvattingen en

---

1) Geref. Kerkbode van Delft, 9 Juni en 23 Juni 1928.
2) Leidsche Kerkb., 15 Juni 1928.
3) De Bazuin, 6 Juli 1928.

-gewoonten van den Roomschen zuurdeesem niet vrij waren.

Vooraf gelde nog dit, dat met „de vaderen" blijkbaar niet de „leiders", de enkele „theologische" vaderen, doch de vaderen „in het algemeen" bedoeld zijn, het Geref. volk van dien tijd ; immers, het gaat over doops*practijk, zeden en gewoonten*. Over de vaderen „in het algemeen" spreken mijn opponenten en spreek ook ik.

Laten ten bewijs de volgende (zeker nog lang niet volledige) punten mogen worden aangevoerd :

a. De „nooddoop" is Roomsch. Toch kwam deze zoowel in Luthersche [1]) als Gereformeerde kringen veelvuldig voor. Men noemde hem den „ga-doop" of „gee-doop". Volgens Voetius is dat woordeke „ga" of „gee" saamgetrokken uit het Duitsche „gacht" of „jacht auf" [2]). Prof. Verdam echter ziet in „ga" van ga-doop een anderen vorm van „gauw", snel, gelijk bijv. gee-honger (of geeuwhonger) een plotseling opkomende honger is [3]). In elk geval is de ga-doop de zoogenaamde nooddoop. Ze werd veel door de vroedvrouwen bediend. C. Grevinchovius, predikant te Rotterdam, betuigde zijn Gereformeerde ergernis over deze Roomsche practijk in de volgende woorden : „hedendaechs en weten dicwils de vroevrouwens niet wat zij doen ende vervorderen met haer doopen, gebruyckende daer toe ydele ceremoniën ende afgheloovighe ghebeden, of doen het om te behagen den superstitieusen menschen des pausdoms, ende om hun eyghen bate willen, ...daerom, dat gheenszins ooc ter noot, den vrouwen behoordt toe ghelaten te worden te doopen. Ende (wij) segghen daerom ooc voorder, dat wij aende saligheydt onzer kinderen gheenzins en hebben te twijfelen al isset, dat sy stervende ter noodt van den doope werden wtghesloten...... want Godt soo-wel onzer kinderen,

[1]) *Art. Smalc*, p. 329.

[2]) *Voetius*, Pol. eccl., I p. 631 v.

[3]) *Verdam*, Tijdschr. v. Ned. taal en letterk., 1886, p. 294—297.

als onsen Godt is ooc vóór den doope" [1]. En deze klacht stond niet op zichzelf. De doop door vroedvrouwen (dat is: de nooddoop) kwam *menigmaal* op de kerkelijke vergaderingen ter sprake [2]. Reeds in 1573 werd te Enkhuizen gezegd: „Het gaetdoopen der kynderen van den vroedvrouwen geenssins een rechte doope en is ende daeromme voer den dienaeren geen zwaricheyt en is alsulcke gedoopte kynderen rechtelyck te doopen" [3] (dat is: opnieuw te doopen met een werkelijken doop). En evenzoo oordeelde Dordt in 1574 op een vraag van Den Briel: „Ofmen een kindt, van eener vrouwe ghedoopt (nooddoop dus), in der kercke doopen sal", „Ja, Ouermidt dat vrouwendoop gheen doop en is" [4]. Voorzichtig richtte men zich meer tegen de buitenzijde van het gebruik, n.l. tegen het doopen door een (vroed)-vrouw, dan tegen het eigenlijk gebruik van den nooddoop zelve. In 1602 zag zelfs Overijssel zich genoopt om de hulp der overheid in te roepen, opdat „sulckes die vrovrouwen in die platte landen ernstlich sal verboden und die sulckes doen gestraeft mogen worden" [5]. In 1692 spoorde de synode van Groningen opnieuw aan „te vigileeren tegen den doop der vrouwen" en dat alhoewel de hooge boeten — in Noord-Holland in 1594 (plakkaat van 10 Maart 1594) niet minder dan honderd gulden [6])

---

1) *Casp. Grevinchovius,* Grondelyc bericht van den doope ende wederdoope, 1599, c. 26 p. 39.

2) Dordrecht 1574, *F. L. Rutgers,* Acta p. 159, 199; Enkhuizen, 1573, *Reitsma en v. Veen,* Acta, I p. 17; Dordrecht 1574, II p. 145; Arnhem 1593, IV p. 38; Harderwijk 1595, IV p. 49; Harlingen 1596, VI p. 86; Deventer 1602, V p. 259; Delft 1618, III p. 323; Acta syn. Gron. 1687, art. 1; Acta syn. Transiss. 1626, art. 22; Acta syn. Nd. Holl. 1655, art. 52; Acta class. Nijmegen, Aug. 1607 § 23.

3) *Reitsma en v. Veen,* Acta I p. 17; Acta syn. Nd. Holl. 1646, art. 53.

4) *Reitsma en v. Veen,* Acta II p. 145.

5) Bijdragen tot de gesch. v. Overijssel, Zwolle 1888, dl. IX, p. 277; *J. Smetius,* Syn. Ordonnantiën ende Resol., 1736[2] p. 104.

6) Groot Placaet-boeck, 1658, vol. I, fo. 234.

— op zichzelf alreede groote afschrikkende kracht moesten hebben.

Nog sterker : Op het St. Catharinaconvent te Utrecht in 1606 werden alle predikanten in de provincie Utrecht naar den toestand hunner gemeenten gevraagd. De predikant van Woudenberg verklaarde toen, dat de kinderen vaak bij den paap gedoopt werden, „wt 's opinie, dat sy seggen, dat de kinders bij de Gereformeerde gedoopt, sterven" [1]). Er gingen dus Gereformeerden uit superstitie met hun doopelingen naar den Roomschen geestelijke. Er werd trouwens allerwege geklaagd, „dat die kinder heimlich van den papen gedoopt werden", en het was geen zeldzaamheid dat ouders hun kinderen voor alle zekerheid twee malen — door den „paap" en in de eigen (Geref.) kerk — lieten doopen [2]). Doopvaders uit de buurtschappen rondom Oudewater zeiden in 1607 tot hun predikant, dat zij, indien hij hun kinderen niet „buytentijts", d.i. buiten (vóór) de godsdienstoefening wilde doopen, zij naar Montfoort zouden gaan, om hun kinderen „bij een pape" te laten doopen [3]). De Roomschen spanden al hun krachten in, om hun kerk voor den ondergang te bewaren en vonden tot dat doel den rijksten kans bij den doop. De Geref. staatskerk had den officieelen steun, doch „de afgodische blindheyt" van het „arm volk" bereidde haar inzonderheid bij den doop groote moeite. In theorie stond de zaak zeer eenvoudig, in de practijk echter openbaarde zich een halstarrig gehecht zijn aan de oude Roomsche gebruiken. Oude „beproefde" gewoonten der vaderen (Ds. Hagen) ?

De grootste voorzichtigheid is bij het beroep op oude „beproefde" gewoonten plicht.

---

[1]) *Reitsma en v. Veen,* Acta VI p. 310.

[2]) Syn. v. Elburg, 1579; Harderwijk, 1580; Harlingen, 1596; Kampen 1596, 1607, 1620; Gouda, 1620; *Reitsma en v. Veen,* Acta IV p. 2, 12; VI p. 86; V p. 236, 275, 374; III p. 445.

[3]) *Reitsma en v. Veen,* Acta III p. 271, 25.

b. De *Huisdoop*. In de tweede plaats noem ik den huisdoop.

„Het [1]) valt niet te ontkennen, dat de Roomsche zuurdeesem nog doorwerkte in de bijgeloovigheid, waarmee sommige ouders om een spoedigen doop vroegen. Zij waren bevreesd, dat hun kind, ongedoopt stervende, niet zalig werd... Menigmaal lieten ouders een dienaar roepen om — naar Roomsche wijze — kranke kinderen voor wier leven men vreesde, in huis te doopen. Smetius vermeldt [2]), dat kranke kinderen „ „niet buyten de gemeyne vergaderinge"" mogen gedoopt worden, „ „en sulcks om superstitie te vermyden" ". Deze kwestie kwam ook ter sprake op de groote nationale synode van Dordrecht (in de 163e sessie op 17 Mei 1619). De synode gaf op de haar gestelde vraag ten antwoord : „ „Men sal den doop aen siecke kinderen ofte krancke buyten vergaderinge der kercke niet bedienen dan in zeer groten noot, ende dat met voorweten ende in tegenwoordicheyt des Kerckenraets" ". Deze zelfde synode was volgens art. 17 van hoofdstuk I der Dordtsche leerregels overtuigd, dat de ouders zich niet moesten ongerust maken over het lot hunner kinderen, zoo deze ongedoopt kwamen te sterven [3]). Doch zij stond tevens voor de mogelijkheid, dat de ouders bij weigering naar den Roomschen priester liepen. Dan ware het middel erger dan de kwaal" [4]). De ouders maakten zich nl. veelszins wèl ongerust over de zaligheid hunner ongedoopt stervende kinderen. En dat was niet reformatorisch, doch superstitieus. J. Meyer en J. R. Kelderman verklaren in 1720 : „De ingebeelde vrees, dat 't kind misschien ongedoopt sterven sal, en daerom onsalig sijn, doed hun ter kerke vliegen

---

1) *Dr H. J Olthuis,* De Doopspraktijk der Geref. kerken in Nederland, 1568—1816, 1908, p. 62 f.

2) *Smetius,* Ordonnantiën, p. 107.

3) Cf. ook *W à Brakel,* Redel. Godsd., I c. 39 § 25 ; *Joh. à Marck,* De heiliginge van de kinderen, 1729, p. 10 en 11.

4) *Dr H. J. Olthuis,* De Doopspractijk der Geref. kerken in Nederland, 1568—1816, 1908, p. 60 v.

en voor 't kind den doop ylincks eijssen"[1]. En niet anders oordeelde B. Keppel in 1744: „Men ylde met sooveelen spoed naer den doop, door onweeder en stormwinden", inzonderheid wanneer het kind ziek was, opdat het toch niet ongedoopt stierf en „schaade aan de siele" leed[2].

De voorgangers wilden wel beter, doch het volk was niet makkelijk mee te krijgen. In Wezel 1568 oordeelde men, dat het aan huis doopen „ter wille van enkele zwakken" en „om ergenis te vermijden" *voorloopig* mocht worden toegestaan; vier of vijf geloovigen moesten er dan minstens bij zijn[3] Maar menige synode moest deze voorloopigheid „met raeth en vörsichticheit"[4] bestendigen; Groningen in 1607, Goes in 1620, enz. En het is wel merkwaardig, dat de groote synode van Dordt, waarschijnlijk op aandrang uit Zuid-Holland en Utrecht, niet beslister optrad, ook al betoonde zij zich min of meer bevreesd voor de betoonde toegeeflijkheid, daarin uitkomende, dat het besluit niet in de kerkenorde werd opgenomen en besloten werd, dat het in de gedrukte acta niet vermeld mocht worden[5].

c. In de derde plaats is te wijzen op de *doopbeurten in de week*[6].

Doop in de week was zeer gebruikelijk. De Dordtsche synode van 1574 schreef dezen doop voor plaatsen, waar slechts zelden predicaties gehouden werden voor. De predikant moest dan „een teijcken met der clocke" doen geven, „ 't

---

[1]) *Meyer en Kelderman*, De onderwerpen van den heiligen doop, 1720, p. 351.

[2]) *B. Keppel*, De waarheit vervolgt en verdrukt en het recht der kerke verraden en verkragt, 1744, p. 11 (Keppel was predikant te Monnikendam).

[3]) De Weselsche artikelen, c. VI art. 2.

[4]) Syn. v. Gron. 1607.

[5]) *H. H. Kuyper*, De Post-Acta, p. 43, 172—174, 255, 430, 431, 434, 467, cf. nog *Reitsma en Van Veen*, Acta III p. 255, VI p. 342, enz.

[6]) Vergelijke mijn „Vragen aangaande den H. Doop", G. Th T. 1928, p. 526, waar dit punt reeds uitvoerig besproken werd.

volck te samen roepen, ende een corte predick van den doope doen" [1]), ook wel gepaard met een wederlegging der dwalingen van den nooddoop [2]). In Zeeland stelde men er twee dagen voor [3]). In sommige streken, met name in de classis Delf en Delfland, mocht de doop op alle dagen der week bediend worden, mits de predikant een dag te voren met den wensch der ouders in kennis werd gesteld [4]). En men maakte hiervan veel gebruik, zoozeer zelfs, dat de Utrechtsche synode in 1621 zich verplicht achtte te bepalen, dat men wel den doop op alle tijden van den dag vragen mocht, „doch niet in den donkeren avond, des nachts of op andere ontijden" [5]).

Doopbeurten in de week is, historisch gesproken, goed Calvinistisch. In de „Ordonnances sur la Police des Eglises de la Campagne" van 3 Febr. 1547 heet het zelfs: „dat de doop *elken dag* bediend worde, door middel dat er nu en dan gepredikt worde". Wie zonder meer aan de oude „beproefde" gewoonte onzer vaderen getrouw wil blijven, heeft in dezen heel wat „ongezonde verslapping" te bestrijden. Volkomen terecht wees dan ook Prof. Dr. H. H. Kuyper er in „de Heraut" op [6]) dat voor hen, die van meening zijn, dat niet op het herstel der moeder gewacht behoort te worden, eigenlijk *doopdiensten in de week* in de lijn hunner overtuiging liggen en op wederinvoering aangedrongen moet worden (zoodat in 1905 ten onrechte in art. 56 D. K. O. deze weekbeurten geschrapt zijn).

Ds. Post schrijft in dit tijdschrift [7]): „Ik heb niet de minste behoefte aan doopdiensten in de week, *juist* omdat ik

---

[1]) Kerkenord. van de syn. v. Dordt 1574, art. 59; cf. Acta nat. syn. Dordt 1578, c. 4 § 8; Kerkenord. 's Gravenhage 1586, art. 50.

[2]) Acta classis Nijmegen, April 1607, § 5

[3]) *Reitsma en V. Veen*, Acta V p. 167, Goes 1620.

[4]) Acta classis, 9 Sept. 1585.

[5]) *De Kruijff*, Utr. syn. handb., p. 56.

[6]) 22 Mei 1927.

[7]) 1928, p. 30.

niet Roomsch ben [1]). Men kan eenvoudig de gelegenheid afwachten, die God geeft. Dit kan soms in vacante kerken eenige weken duren. Niets geen bezwaar. De ouders staan dan vrij". Maar indien Ds. Post deze stelling verdedigen moet, zal hij van zeer veel Roomschen zuurdeesem bij de vaderen handelen moeten. Zijn de weekdoopdiensten Roomsch, dan zijn ook de motieven, waarom die weekdiensten werden begeerd, Roomsch en ...... dan is er méér Roomsch. Het komt mij voor, dat iemand die den „vroeg-loop" verdedigt, dit — gelijk Prof. Dr. H. H. Kuyper — consequent moet doen [2]). En — stemt Ds. Post niet toe, dat God de Heere vroeger de gelegenheid tot vroegen doop (art. 56 der D. K. O. gelijk dit *vroeger* luidde) in de week en ook in vacante kerken inderdaad gaf? Of acht hij dit een dwaling van de kerk, die gecorrigeerd mocht worden? De „ouders staan vrij", als ze hun kind niet gedoopt *kunnen* krijgen, accoord, doch de kerk staat dan niet vrij, want zij verzuimt de gelegenheid te geven, die de vaderen altoos boden. Vergelijke Dr. H. Bavinck, Ouders of getuigen, 1901, p. 86: „Het heeft geen zin, om eenerzijds tot de ouders te zeggen, dat zij hun kind ten doop moeten houden, zoo spoedig als het kan, en anderzijds bet aantal doopbeurten te beperken en daarin uit te spreken, dat, ofschoon de ouders den doop voor hun kind zoo spoedig mogelijk begeeren, de kerk niet genegen is, om aan dien wensch te voldoen. Dat ware een minachting van het sacrament, die niet bij de ouders,

---

[1]) Tegenover mijn opmerking, dat wat voor een huwelijk kan (bevestiging in de week) voor een sacrament — gelijk in vroeger eeuwen — even goed moet kunnen, merkt *Ds. Post* nog op, dat hij „huwelijksdiensten in de week hoegenaamd niet noodig acht"!

[2]) En — waar sommigen oordeelen, dat beslist de *eerste* gelegenheid, die de Heere geeft, gebruikt moet worden, ligt dan ook niet in de lijn der consquentie — principiëel — om als er huwelijksbevestiging is in de week — toch ook een Dienst des Woords — voor een te doopen kind daarvan gebruik te maken? Wat principe is, moet principe blijven.

maar nog veel minder bij de ambtsdragers, bij den kerkeraad te pas komt"[1]).

Ik voor mij ben ten volle overtuigd, dat, *indien* de spoed die met den H. doop te maken is in der waarheid belangrijker is, zelfs dan de aanwezigheid en deelname van de eigen moeder van het kind, de kerken de gelegenheid in de week, gelijk de vaderen die gaven, behooren te herstellen. De te maken spoed is dan óók belangrijker dan de aanwezigheid van het grooter aantal gemeenteleden, dat op den Zondag verwacht mag worden. Het komt mij voor, dat dit punt veel te weinig in de discussie wordt betrokken en ik vraag mij af, of hier niet bij velen, die voorstanders van den vroegen doop zich noemen, de consequentie zoek is en eenige onzekerheid en twijfel aangaande de juistheid van het eigen, reeds ingenomen standpunt, in deze inconsequentie uitkomt? Was deze oude beproefde gewoonte der vaderen die (Ds. Hagen) „in het bijzonder op het stuk van de sacramenten gedwongen zijn geworden, om de beginselen goed door te denken", nu Roomsch of Gereformeerd? Ik kan het eerste standpunt verstaan, doch dan dring ik tot de consequenties en heb bovendien in dit geval bewezen, wat ik onder dit hoofd te bewijzen heb. Ik kan mij het tweede standpunt ook uitnemend indenken, doch dan roep ik eveneens om de consequentie en werp de beschuldiging van „verslapping" dan op hen terug, die zich op de vaderen beroepen, doch in dezen de doopwerken der vaderen noch noemen, noch doen, ja in generale synode de weekdoopbeurten uit de kerkenorde verwijderen (schrapping in 1905 van een deel van art. 56 D. K. O.) Volkomen terecht zegt Dr. H. Bavinck[2]): „Wie van meening is, dat de bedoelde zinsnede der D. K. O. geboren is uit de overtuiging, dat de doop hoogstens tot een paar dagen na de geboorte mag worden uitgesteld, die moet daarnaar

[1]) Cf. hierbij t.a.p. p. 76 v.
[2]) Ouders of getuigen, 1901, p. 76.

ook handelen en, het eene doende, het andere niet nalaten", die moet ,,eischen, dat er ook in de week, overal, waar het noodig is, een gelegenheid tot het ontvangen van den doop geopend worde. Want het gaat niet aan, om de eene zinsnede in toepassing te brengen en de tweede, die dan volgens deze opvatting van dezelfde grondgedachte uitgaat, willekeurig terzijde te stellen en te doen, alsof zij in het geheel niet bestond", ja ze zelfs geheel te schrappen [1]. Mag echter deze 2e zinsnede geschrapt worden, dan ligt in dit feit, dat Dr. Bavinck officieel gelijk kreeg, als hij schreef, dat deze zinsnede mèt de daaraan verbonden uitlegging van de 1e zinsnede, een ,,concessie" was aan ,,den Roomschen zuurdeesem". Dr. Bavinck steunde bij deze opinie o.a. op Voetius die in Polit. eccl. [2] schrijft, dat de Gereformeerde kerken die concessie deden ,,om aan de zwakken en twijfelmoedigen in het geloof tegemoet te komen en hen niet tot de doopsbediening van Roomsche priesters of sectarische predikers de toevlucht te doen nemen". Maar dan valt, gelijk Dr. Bavinck betoogt, tegelijk daarmee de uitlegging der 1e zinsnede, als thans nog door velen gegeven wordt.

d. In de vierde plaats wijs ik op de eveneens ,,beproefde" gewoonte der vaderen, getuigen bij den doop te stellen.

In de Roomsche kerk was het gewoonte één of meer getuigen te nemen en de Gereformeerden bleven die gewoonte getrouw [3]. ,,Hadden de Hervormers naar eigen wensch kunnen handelen, het getuigenstelsel ware, wegens de daaraan verbonden misbruiken, voor een groot deel afgeschaft. Doch zij hadden rekening met de volksgewoonte te houden en dus ook met dit overoude gebruik" [4]. Daarom lieten zij het vrij (Wesel VII 3), achtten het een middelmatig ding (Emden, art. 20) en trachtten er overigens nog het beste van te maken

[1]) Gelijk te Utrecht in 1905 geschiedde.

[2]) I p. 729.

[3]) Cf. *Dr. H. Bavinck*, Ouders of getuigen, 1901.

[4]) *Olthuis*, Doopspractijk, p. 198.

(vergelijk de kerkenorde van Dordt, 1574, art. 62). Zelfs nu nog staat er daarom in de derde vraag van ons doopsformulier het anachronistische „te doen of *te helpen* onderwijzen", hetgeen eerst in de 20e eeuw, — indien onze liturgie-deputaten met hun voorstellen succes hebben, — veranderd zal worden [1]). Over de misbruiken die met dit oude Roomsche gebruik gepaard gingen, leze men bijv. Schotel [2]), of ook hoe Koelman in „De Pointen van Nodige Reformatie" tegen „deze menschelijke inzetting, synde een navolging van het supertitieuse Pausdom" ijverde (en B. Smytegelt). Toch was de gewoonte zoo diep ingeworteld, dat in de 18e eeuw, toen allengs het getuigenwezen uitgedreven werd en velen zonder getuigen ten doop verschenen, in de doopboeken herhaaldelijk de vreemde toevoeging verschijnt: „getuige de vader"! Wellicht was de koster zoo conservatief „beproefd" aan den ouden Roomschen zuurdeesem verkleefd?

Over den Roomschen aard van het getuigenstelsel en de moeite die de reformatorische leidslieden met dezen Roomschen zuurdeesem hadden, leze en herleze men ook het mooie en heldere boekje van Dr. H. Bavinck, Ouders of getuigen, 1901.

e. In de vijfde plaats is aan te voeren het merkwaardige feit, dat veelszins de vaders een tegenzin hadden om mede ten doop te komen. De kerkenordeningen van Dordt-1574 en 1578 drongen op de aanwezigheid van den vader aan. Die van 1578 bepaalde (in art. 61): „De vader des kints dat te doopen is sal insonderheyt by den doop wesen, ten ware dat hij een richtige oorsake syns affwesens hadde......" Telkens moesten de onwillige vaders op hun plicht gewezen worden [3]).

---

[1]) Acta van Gron., 1927, p. 225, cf. terzake *H. H. Kuyper*, De authentieke tekst, 1901, p. 64.

[2]) *G. D. J. Schotel*, De openbare eeredienst, z.j.; *Id.*, Het Oud-Holl. huisgezin, z.j.

[3]) K.O. Middelb. 1581, art. 40; Den Haag 1586, art. 51; Dordt 1618/19, art. 57; provinc. synoden: A'dam, 1578, *Reitsma en Van Veen*, Acta I p. 57; Harderwijk 1580, IV p. 10; Rotterdam, 1581, II p. 199; Vlissingen 1581, V p. 7; Middelb. 1591, V p. 24; Dordt 1598, III p. 115; Delft 1618, III p. 323; Leiden 1619, III p. 393.

Zelfs kwam nog op de nationale synode van 1618/19 een gravamen van Zuid-Holland in...... betreffende de noodzakelijkheid der tegenwoordigheid van den vader bij den doop! (Gravamen 33: „Off de Vaders niet en behooren altyt over den Doop van hare kinderen te staen ofte yemandt in hare plaetse") [1]. De acta van den kerkeraad te Utrecht, vermelden zelfs nog in Aug. 1658: „De vaeders moete staen over den doop der kinderen of anders moet er een briefje syn, dat sy belet hebben". Eerst langzamerhand werd het gewoonte, dat de vaders hun plaats voor den preekstoel innamen. Het duurde wel zéér lang voordat de Protestantsche noodzakelijkheid dezer aanwezigheid het op de oude Roomsche gebruiken won, ook al ging het niet overal als bijv. te Harmelen [2], waar de dienstbode van den predikant als „steedsaanwezig" getuige af en toe in de registers paraisseert.

Er ware nog meer aan te voeren, als bijv. het besluit van een heele synode (Dordt, 1574), die over het getuigenstelsel aldus oordeelde: „Die dit gebruijck niet en begheeren te volghen, maer hare kindere selve willen presenteeren, sullen met naersticheyt aengheporret ende vermaent worden, dat sy gheen twist en soecken, dan datse sich na de ghewoonlicke ende oude oordeninghe schicken, die goet ende profitelyck is"! (*F. L. Rutgers,* Acta, 1889, p. 146.) Het wil mij echter voorkomen, dat wat door mij hier aan te toonen ware, n.l. dat onze vaderen in hun „oude, beproefde gewoonten gedurende den bloeitijd onzer kerken", niet zonder meer „van den Roomschen zuurdeesem vrij" waren, uit de kort aangevoerde punten afdoende blijkt.

Nu is hiermee natuurlijk nog niet bewezen, dat „dus" de zoogenaamde vroegdoop „Roomsch" is. Dat vloeit uit al het aangevoerde niet zonder meer voort. Duidelijk is echter, dat met name bij den doop, onder het Geref. volk in den bloeitijd onzer kerken zooveel oude Roomsche gedachten en ge-

---

[1]) Cf. *H. H. Kuyper,* De Post-Acta, p. 467.

[2]) Doopboek Harmelen.

bruiken nawerkten — eeuwen lang — dat niet zonder meer gezegd mag worden : onze vaderen waren het zóó gewoon, en *dus* is het Gereformeerd. Dit n.l. moet, met name bij den doop en gezien al het aangevoerde, juist aangetoond worden en vloeit uit de gewoonte zelve allerminst vanzelf voort. Integendeel ! Bij wat „gewoonte" was, dient de principieële dogmatische keur ter dege te worden aangelegd, teneinde te beproeven, wat nu eigenlijk reformatorisch geacht moet worden en wat niet.

Zeer zeker was de vroege doop over het algemeen „gewoonte" ; de ga-doop, de huisdoop, de doop in weekbeurten, enz. en met name de sterke algemeenheid van den doop in weekbeurten, bewijzen dat reeds op zichzelf. Hierover behoeft dus niet gestreden te worden. Toch stelle men het niet zoo ver, alsof een wachten op het herstel der moeder in den bloeitijd onzer kerken niet eveneens voorkwam ; dat ware onjuist. Reeds het bloote feit, dat de synode te Dordt in 1574 over de „affectie" der ouders om op het herstel der moeder te wachten, handelde, bewijst dat die affectie voorkwam. Anders toch handelt men er niet over. En het feit, dat latere synodes het oordeel over deze affectie dat Dordt-1574 uitsprak, uit de kerkenorde weer wegnamen [1]), kan doen vermoeden, dat die affectie zelfs in vrij sterke mate voorkwam. Ook behoorde tot de oude gewoonten bij velen der „vaderen" een ongemotiveerd lang uitstellen van den doop, vooral toen remonstrantisme en liberalisme in de Geref. staatskerk zich een breede plaats veroverden en de Protestantsche vrijheid inzake den doopdag, welke op de Roomsche gebondenheid veroverd was, misbruikt werd tot een oorzaak voor het vleesch, tot een geheel onnoodig en ongemotiveerd uitstellen van den doop. De geschiedenis spreekt van uitstel teneinde de „ghevaders" (de peters en de meters) gelegenheid te geven aanwezig te zijn ; van uitstel teneinde een recht schitterend doop-

---

[1]) Zie mijn „Vragen aangaande den H. Doop", G. Th. T., 1928, p. 531 v. en voorts de Acta der synode van 1578, enz.

feest te kunnen geven, ook van uitstel uit achteloosheid, ook van uitstel uit misplaatste zuinigheid tot bijv. na de geboorte van nog een volgend kind, teneinde het doopfeest te combineeren, enz. In Gelderland stond het al zeer ongunstig [1]. Daar lieten velen (blijkens het verhandelde te Arnhem in 1598 en Zutphen in 1620) hun kinderen „niet alleene eenige weecken end maenden maer oock 1, 2, 3 jaeren, tot werckelicke verachtinge des h. doops" ongedoopt [2]; en dit kwam zelfs voor bij menschen, die aan de viering van het heilig avondmaal deelnamen! En ook elders gold een gelijke klacht, bijv. over de Groninger Ommelanden, waar „moetwillich verschloffen" veel voorkwam en de predikanten wel vermanen en bestraffen, maar ten slotte toch Gode „den successum befehlen" moesten, daar zelfs door de overheid opgelegde boeten den misstand niet beduidend veranderden [3]. Voorts had het Labadisme in Nederland sterken invloed op het doopuitstel (de Labadisten wenschten uitstel totdat geloof en bekeering gebleken was) [4]. En in het algemeen kwam de deftige gewoonte, om te doopen zes weken na de geboorte, als de moeder haar „begankenis" had en de peters en meters met vele genoodigden plechtig tegenwoordig konden zijn, zeer veel voor.

De „bloeitijd" onzer kerken was een tijd van ontzaglijk veel bewogenheid, groote moeilijkheden in zeer uiteenloopende omstandigheden en geenszins een tijd van „beproefde" gewoonten, die door ons zonder meer en alleen al omdat het gewoonten uit den bloeitijd waren, zouden zijn na te volgen.

De vraag, die door mij werd opgeworpen en hernieuwd, is dus zeer zeker een vraag. En deze vraag kan niet met een simplistisch beroep op de gewoonte der vaderen worden af-

---

1) Verschillende voorbeelden bij *S. D. van Veen*, De kinderdoop der Gereformeerden, 1911 (Hollandia-drukkerij).

2) *Reitsma en v. Veen*, Acta IV p. 69 sub 15.

3) *Reitsma en v. Veen*, Acta VII p. 344, sub 3, Gron. 1618.

4) Cf. *Petrus IJvon*, Leere van den H. Doop, 1684, p. 43, 44, 47, 89, 90, 121.

gedaan. De „gewoonte" is nooit op zichzelf een bewijs der waarheid, doch is het ten aanzien van den doop, waarbij zoo langen tijd de Roomsche zeden op onze vaderen buitengewoon grooten invloed uitoefenden, allerminst.

Zelfs kan Dr. Bavinck[1]) constateeren: „De handelingen van de kerkelijke vergaderingen, die hier te lande in de zestiende en zeventiende eeuw gehouden werden, werpen op de practijk, dien ten aanzien van den doop bestond, een droevig licht".

---

[1]) Ouders of getuigen, 1901, p. 67, cf. ook *H. H. Kuyper*, De Post-Acta, p. 172 v.

EENIGE OPMERKINGEN OVER RELIGIEUZE VOLKSKUNDE

door

Ds P. PRINS, Oostwolde (Oldambt).

Prof. Dr J. Waterink heeft in zijn dissertatie „Plaats en methode der ambtelijke vakken" Zutphen 1923 er op gewezen dat de methode z. i. moest wezen, de theologisch-experimenteele.

Na deze algemeene aanwijzing, betoogt hij verder, wat b.v. de methode moet zijn, waarop de religieuze volkskunde moet worden beoefend. Daarvoor wijst hij aan: de genetisch-inductieve. Zoo wordt vastgelegd de nauwe band tusschen natuur en genade. Lehnsätze uit de kerkgeschiedenis moeten genomen worden. Door de inductieve werkmethode moet dan een controle gevonden worden op het eventueele subiectivisme van den onderzoeker, terwijl hij tegelijkertijd het genetisch gevondene kan toetsen. Vooraf moet dan gaan de inductie, daarna de historie-bestudeering, om ten slotte een synthese tusschen die beide te vinden en zijn resultaten op te maken. Deze methode lijkt mij inderdaad bij uitstek geschikt om arbeid op 't gebied der religieuze volkskunde te verrichten. 'k Heb ze tenminste sedert eenigen tijd getracht toe te passen, en 'k kreeg langs dien weg eenigen meerderen kijk op de volksziel, nader op de instelling-tegenover-de-religie, die de volksziel heeft in een bepaald gedeelte van Oost-Groningen.

'k Bedoel met dit artikeltje *niet* te vertellen dat 'k de menschen van „het Oldambt" zooals men dat noemt „dóór" zou hebben. 'k Bedoel ook niet, *resultaten* mee te deelen van een onderzoek op de door Dr Waterink aangegeven wijze. 't Eenige dat 'k hieronder mee wil deelen is: eenige dingen die 'k ontmoette, op 't pad, door Dr W. aangewezen.

* * *

Oost-Groningen is een vergeten hoekje van ons Vaderland ; de meesten kennen den naam Nieuweschans b.v. alleen van de groote borden, die we op de wagons der treinen het begin- en eindpunt van een of andere trein zien aangeven. Maar wie komt nu ooit in de *dorpen,* die daar liggen. Ze zijn een uithoek, daar ergens in de buurt van den Dollard. Maar ook in dien uithoek leven eeuwen aaneen de geslachten der menschen. Ver voor de Reformatie hadden temidden van bosschen en plassen, ijverige kloosterbroeders er zich gevestigd... en nog ziet men in sommige dorpen de oude van grove steen gebouwde kerken, de sporen van het voor-Reformatorische tijdperk dragen.

Wanneer men als jong predikant, zelf van geheel anderen landaard a. h. w., in zulk een streek begint te werken, is 't eerste, dat men zich oriënteeren gaat. Men staat tegenover alles geheel vreemd. Men ziet de menschen wel voor zich, maar het *eigenaardige* van hen is ons ten eenenmale verborgen. Men praat, meer nog men poogt *anderen* aan het praten te krijgen, en zelf den rol van geduldig en belangstellend luisteraar te vervullen. Men kijkt rond, men fietst rond, men laat op zich in werken 't eigene van landschap, huizen, bedrijf, taal, gewoonten, etc. etc. totdat men eenig totaalbeeld, zeer-zeer voorloopig, begint te krijgen van 't dorp, waar men werken moet, (of de dorpen) en de omgeving, waarvan dit een onderdeel, (en waardoor dit dus beïnvloed, en waarop dit dus invloed oefenend) is.

Maar dit zich openstellen voor allerlei indrukken, *dit* is natuurlijk niet het inductief verzamelen van gegevens. Dat komt pas daarna. Voor men *systematisch* bepaalde punten gaat onderzoeken en trekken van het (religieus) volkskarakter gaat opsporen, moet men toch het *terrein,* waarop men zijn waarnemingen doen zal, goed kennen. En terwijl men dan op terreinverkenning uitgaat, bemerkt men ook reeds zeer *in 't algemeen* in welke richting de *marquante* trekken van het volkskarakter zullen liggen. — B.v. men wordt gefrappeerd door de eigenaardige intonatie van het dialect — dit geeft ons reeds *iets*

over 't type menschen. In de betrokken streek bemerkt men om iets concreets te noemen, al heel gauw, dat de menschen niet „lijmerig" zijn. Het korte, afgebetene, 't trekken van de hoeken der meestal breede monden, met een zekere beslistheid, in zijwaartsch naar beneden gekeerde richting, de luide toon, 't zegt u alles samen reeds *dit*: „de menschen weten hier wèl, wat ze willen"; een toon van resoluutheid die voor den vreemdeling soms bruuskheid gelijkt, komt u tegen. — Nog iets, ('k grijp maar in 't wilde weg een paar concrete dingen, die men bij 't eerste poolshoogte nemen, als „opvallendheden" waarneemt) men ziet de kapitale boerderijen met hun vierkante, kolossale „voorhuizen" (woonhuis) en lang en breed zich uitstrekkende schuren er achteraan vastgebouwd. Op eenigen afstand van den publieken weg zijn ze gelegen; er voor een tuin, *niet* vol met allerlei bloemensoorten zijn de perken — neen meestal zijn er geen perken, hier en daar wat heesterplanting, als stoffeering tusschen het hoog geboomte. Zoo is 't bij de oudere boerderijen, bewoond door de boeren, die niet van de jongste stempel zijn. En wat wil dat nu zeggen met 't oog op den volksaard? Zóó gaat ge gaandeweg vermoeden: heesters zijn *sterk*, ze vervriezen niet, en... heesters kunnen toch ook wel eens een bloempje of aardig gekleurd blaadje dragen! Wat we hieruit al terstond gaan vermoeden is: het *practische* schijnt te overwegen boven het *aesthetische*.

Misschien zegt ge: maar is dit nu iets kenmerkends voor Oost-Groningen, nader, het Oldambt? Zijn niet de *boeren* over *heel* ons land, allereerst practisch en meestal van alle schoonheidszin ontbloot? Toch *niet*. Wanneer ge de òf pittoreske òf peuterige perkjes en beplantinkjes ziet van boerenerven b.v. in sommige streken van Noord-Holland dan bemerkt ge terstond het verschil. — Bovendien we noemden daar het woord „boeren". Dat heeft vaak een min gunstige, althans voor dengene, die zoo genoemd wordt, min vleiende, bijklank.

Zoo is 't echter, wat ge snel bemerkt, in 't Oldambt vol-

strekt *niet*. 't Trof me terstond al; met een soort reverentie (tenminste zonder eenige zwéém van minachting) werd het ook door *niet-dorpelingen* uitgesproken over dezen of genen: „die is boer".

In den klank, waarmee dat woord uitgesproken wordt is gemengd: 'n tikje vereering ...... tegen òp zien......, wat jalouzie......, en de onbewuste nabootsing van de bravoure... die u in den vorm der boerderijen soms evenzeer treft als in de postuur der boeren, in hun gang en in hun toon van spreken.

Een „boer" is iemand (in de schatting van de menigte, die in hoofdzaak uit arbeiders bestaat) die bij „de groote lûû" behoort; hij heeft *geld* en hij heeft *land*, groote stukken, en dùs heeft hij *macht*.

Een boer is iemand, die meestal meer dan de lagere school heeft doorloopen: hij is „in stad 'wèst"[1]) hij heeft „studaird". Een boer is een „menheer". Ge ziet hem dan ook meestal geboord en in colbert, de ouderen heel vaak in jacket, of althans in 't zwart. — Daarom zègt 't iets, dat ge de tuinen voor de boerderijen niet met *bloemen*, maar met stevige heesterboschjes beplant ziet, verder groote en breede, vooral breede — alles moet groot en forsch, imponeerend („dik" zeggen de Groningers) zijn — paden en heuvels, vanwaar men zijn blik kan laten gaan over die uitgestrekte landerijen; heuvels (*aangelegd*, natuurlijk, hoe kan 't anders in 't Groninger klei-land) vanwaar men kan néér-zien, vanuit theehuisje of vanaf een bank. Daarom nog eens, het zègt iets, dat ook voor de villa's (daaraan zijn vaak de voorhuizen der boerderijen gelijkend) dezer boeren niet *allerlei kleur*schakeeringen in den tuin u treffen, maar dat ge veel meer gefrappeerd wordt door *'t breede-, 't royaal-massieve* van heuvel, vijver, en, met zand of grint bestrooid, looppad.

Naast 't eerst opvallende in tongval, in tuinaanleg noem 'k nog iets — ook zoo maar voor 't grijpen weg. Wanneer ge de

---

[1]) In stad wèst = in de stad geweest — *de* stad is: Groningen.

verschillende dorpen van 't Oldambt doorfietst, dan ziet ge *hier* een marechausseekazerne, en daar even verder wéér een en een klein uur later zegt ge: Nòg al een! Hè, zoo denkt ge, waarom zooveel marechaussee's? Is 't om de *grenzen* en al wat gewoonlijk in een grensgebied voorvalt? Neen, *daar*voor is een schaar van commiezen. Ge vrââgt, of liever ge let eerst op het jaartal van den bouw. Meestal 't begin van de 20e eeuw. Ge herinnert u, dat dit juist de tijd was, waarin het felle socialisme, niet het matte revisionisme, neen het echte Marxistische en materialistische radicale Socialisme, van academische theorie hoe langer hoe meer werd een volksbeweging, door ijverige propagandisten gepredikt tot in de verste volksherbergen, waar ze maar een zaaltje en publiek bijeen konden krijgen.

Vluchtig valt u een combinatie binnen van *deze* dingen met 't jaartal dier marechausseekazerne's. Ge probeert 't eens. Ge gaat uw hypothese eens toetsen, maakt een praatje b.v. met een toevallig in dezelfde richting fietsend postbode (wanneer 't zelf *geen* „Oldambster" is zal 't beter gelukken een praatje te maken, dan wanneer hij een dorpeling is); ge brengt het gesprek op de marechaussee's etc. En dan vertelt hij u, dat in 1903 enz. de hemel soms rood gekleurd werd ...... in verschillende richtingen door de brandende boerderijen. Soms meerderen tegelijk — wanneer die geweldige schuren tot aan den nok toe volgetast waren met 't koorn-in-de-aar, werden ze soms door baldadige arbeidershand in den brand gestoken. 't Socialisme maakte snelle vorderingen in die jaren. *Daar* moest een stokje voor gestoken. Stakingen, met geweldplegingen, maakten 't meer noodzakelijk, dat de dorps- en rijks-veldwachters in hun taak geholpen werden door een corps van gewoonlijk meer doortastende, wijl vaker verplaatste, marechaussee's. — Ge hoort dit verhaal aan, trekt er de noodige procenten overdrijving en (door den loop der jaren gekomen) legendarische bijmengselen af, maar ge houdt dan toch weer een voorloopig gegeven over. Ge denkt immers: wanneer het socialisme hier zulk

een snelle zegetocht kon houden, als boven aangewezen factoren deden vermoeden, dan kan dat nooit *alleen* van de welsprekendheid der propagandisten gekomen zijn. Wanneer 't zaad, dat zij kwistig zaaiden zoo snel heeft wortel geschoten, dan zegt dat zeker niet alleen iets aangaande het zaad, maar evenzeer aangaande den *bodem, waarin* het zaad werd gestrooid. — Ge begint te bemerken (ik spreek nog steeds van allereerste verkenningstochten van iemand, die een totaal vreemde is in zulk een streek) dat de sociale quaestie in den breedsten zin, *hier minstens* even urgent was (of nog is) als in welke andere streek van ons vaderland.

In deze opinie wordt ge *versterkt,* wanneer ge van den hoofdweg af eens inslaat een van de vele „lanen" (d. w. z. zijwegen met arbeiders behuizingen). Dan ziet ge geheele reeksen van lage en vaak armoedige huisjes!

Verreweg 't grootste aantal der huizen is òf een kapitale boerderij (als waarvan we boven iets opmerkten) òf een klein, op 'n zijpad weggedoken, arbeidersstulp. Ik laat nu terzijde de blokken gemeente-woningen, die ge ziet en de betrekkelijk weinige „burgerwoningen".

Want deze zijn tezeer van de laatste jaren; wat de eerste betreft — en te weinig in aantal; wat de tweede aangaat, dan dat zij de streek zouden *typeeren,* en alreeds een invloed van beteekenis op het milieu en het volkskarakter zouden hebben uitgeoefend. — Gaandeweg vormt zich bij den opmerkzamen vreemdeling de idéé:

't Is hier in deze streek òf ... òf. Rijk, òf ... nogal arm ... *Heel* rijk òf ... heel arm.

Let wel, ik zeg deze idee gaat zich vormen, zoo te oordeelen, naar wat uw oog 't meest *treft.* Ik laat natuurlijk in 't midden òf en inhoeverre ze *juist* is. Maar toch ge gevoelt wel, dat zulke eerste indrukken nooit *vierkant* onjuist *kunnen* zijn, omdat ge 't in de 3 dingen, die we noemden (dialect, aanblik van tuinen — aanblik van soorten huizen) niet met *toevalligheden* te doen hebt, maar met dingen, die uit 't leven van de streek opkwamen en op hun beurt dus dit leven ook

beheerschten (of nog beheerschen), althans beïnvloedden, in één woord, die in zeer, zeer grove lijnen het schema geven, waarop zich straks bij nader nauwkeuriger en meer systematisch onderzoek, het meer gedefiniëerd en geverifiëerd beeld van de volksziel zal kunnen afteekenen.

* * *

'k Noemde hier een paar uiterst vluchtige indrukken, die men krijgt en gewaarwordingen, die men ondergaat en waarnemingen die met doet bij een eerste rondzien. Deze indrukken zouden met geheele reeksen te vermeerderen zijn.

Maar ik gaf ze, om aan te wijzen, *hoe* men de *uitgangspunten* krijgt voor een *inductief* onderzoek naar de volksziel. Naar de volksziel in het *algemeen,* nog niet de *religieuze* volksziel. Want die zal men pas dan kunnen onderzoeken, wanneer men eerst een beeld heeft van de volksziel in het *algemeen.*

Immers het *godsdienstige* leven wordt altijd in zijn uitingsvormen en in zijn *eigenaardigheden* bepaald door het *natuurlijke* leven. Het nauwe verband, dat er bestaat tusschen natuur en genade, (waarop onze Geref. Theologie steeds den nadruk legt, waarop ook Dr J. Waterink in zijn bovengenoemde dissertatie uitvoerig heeft gewezen), brengt dit noodwendig met zich.

* * *

Na deze *indrukken* gaat men aan 't werk op *inductieve* wijze, naar concreete punten doet men een onderzoek, door *navraag,* door 't verzamelen en rubriceeren van alle *ervaringen,* die men in zijn dominee'swerk opdoet... dus, wat we zouden kunnen noemen: door experiment en empirie zoo lang en zoo uitgebreid, dat men na eenige jaren een *min of meer vast beeld* van de volksziel heeft gekregen. Het is niet mijn bedoeling om verslagen van dergelijke experimenteele onderzoekingen te publiceeren... De titel van dit artikel is „eenige opmerkingen over religieuze volkskunde".

Het is me er om te doen iets te zeggen over het *hoe* van zulk werk.

Wanneer men dit beeld van de *volksziel* zoo goed mogelijk geacheveerd en gecontroleerd voor zich heeft, gaat men aan 't werk om de eigenlijk *religieuze* volksziel te leeren kennen. — Het ligt in den aard der zaak dat men *niet* deze volgorde strikt *temporeel*, maar *allereerst* logisch en *deels* ook temporeel op moet vatten. Ook over de religieuze volksziel krijgt men eerst, (zooals boven geschetst van de volksziel in het algemeen) een massa *losse* en *voorloopige* indrukken. Daarvoor is men als predikant dagelijks in de gelegenheid. Om allerlei redenen geef ik van *die* indrukken hier geen stalen of opsomming.

Na het krijgen van die *voorloopige indrukken*, is juist de predikant uitstekend in de gelegenheid om door *inductieve* verzamelinig en verwerking van gegevens op het schema van zijn voorloopige indrukken, voort te gaan. Gaandeweg krijgt ge een indruk van de religieuze *volksziel* (volksziel, dus niet van de „ligging" van de *kerkelijke* gemeente, die ge bearbeiden moet. Juist *om* uw gemeente te kennen en te „verstaan" moet ge eerst het breedere geheel, waarvan uw gemeente een deel is, leeren kennen en „verstaan") welke indruk dus nader wordt gepreciseerd door experimenteele onderzoekingen — door inductie.

* * *

Na dezen voorafgaanden arbeid is het geraden *historische* onderzoekingen te doen, om de *wording* van 't gevondene te leeren verstaan en *dus* het *wezen* van 't gevondene nog weer beter te leeren kennen. Welke bronnen zult ge het eerst aanboren? Wanneer ge historische onderzoekingen doen wilt naar de wording van de volksziel in het *algemeen* zult ge b.v. moeten zijn op archieven van gemeente, provincie en rijk, terwijl ge bij 't naspeuren van de genesis der *religieuze* volkswil natuurlijk zult moeten zijn bij de archieven der kerken 't zij plaatselijk, classikaal, provinciaal of nationaal. Ik noem hier

alleen *archieven* als bronnen die men *zelf* aan moet booren, omdat heel veel andere hulpmiddelen reeds door anderen voor ons zijn gereed gemaakt voor het gebruik. Al het *gedrukte* materiaal hebben we veel gereeder tot onze hulp. Bij bibliotheken kan men daarover genoeg inlichtingen verkrijgen. Doch dikwijls geeft dit ons voor de *„Ortgeschichte"* niet zoo heel veel.

Na in 't algemeen de *gedrukte* bronnen te hebben gelezen over de historie van 'n streek of van 'n bepaald dorp, hetzij dan over het dorpsleven in 't *algemeen* of over de ontwikkeling van het *kerkelijk* nader het *godsdienstig* leven ervan, bemerkt men al spoedig dat men zelfstandig aan 't werk moet. Men moet echter ook dan niet alleen bij officiëele archieven aankloppen, doch trachten behalve uit de archieven, *ook* bij dezen of genen snuffelaar of oudheidliefhebber nog iets op 't spoor te komen. Zóó trof ik b.v. aan een soort notulenboek van „het Gilde" d. w. z. van een oude vereeniging tot onderlinge hulp bij ziekte, gevaar, dood en begrafenis. Hieruit kon men van de „Dorfs-geschichte" treffende dingen aflezen.

Dit boek berustte bij een goedmoedig kruidenier, die 't een „hail old bouk" noemde. Ook wat de geschiedenis van *kerkelijk* leven van een streek betreft, moet men pogen b.v. bij oude ingezetenen, wier voorgeslacht van ouder tot ouder op een of andere „plaats" (boerderij) heeft gewoond, informatie's in te winnen, b.v. door middel van oude correspondentie's die eventueel nog in hun bezit zijn. Maar naast *schriftelijke* bescheiden, moet men ook de *mondelinge* traditie niet geheel veronachtzamen. De traditie in bepaalde gezegden en vertellingen en derg. vastgelegd, is verbazend taai. Men zoeke hiervoor inzonderheid bij de meest geïsoleerde gedeelten van streek of dorp. De afgelegenste plekjes bewaren 't meest ongerept het oude, het origineele. Ook uit deze bronnen verkrijgt men ongetwijfeld gegevens, die men niet vindt in de gedrukte bronnen, ook niet in archieven, ook niet in bescheiden, die in particulier bezit berusten. 't Komt er maar op aan, de rechte adressen te vinden, en dan met de noodige reserve

toe te luisteren. Doch hoezeer we deze dingen niet over 't hoofd mogen zien bij ons historisch onderzoek naar de wording van de volksziel (nader de religieuze volksziel) het zal ons spoedig blijken, dat het leeuwenaandeel der gegevens zal moeten verkregen worden uit ook vaak onuitgegeven en on-ontgonnen en ongeordende archieven. Immers het ligt in den aard der zaak, dat de archieven van een *plaatselijke* Herv. Kerk niet worden gedrukt. De kring van geïteresseerden is veel te klein, vooral wanneer het, zooals in casu, het dorpsleven betreft.

Maar neemt men dan ook deze moeite, dan vindt men meermalen treffend bevestigd, wat men reeds had gevonden door den boven aangewezen weg van inductie. Het beeld dat men zich had gevormd wordt verklaard, en nog verscherpt van contour, wijl ge de *wording* ervan voor u ziet, of ook, de totdusver niet begrepen hardnekkigheid van sommige eigenaardigheden, in de gewoonten, in de zienswijzen van het dorp, staat niet langer als een *vreemd* iets voor u. Ge ziet, dat 't zoo wel *moest* komen als 't nu is. Ge ziet de innerlijke necessitas. (Zooals Dr A. Kuyper zich zoo gaarne uitdrukte.)

* * *

Laat me hiervan een voorbeeld mogen geven. Ge hebt op de boven omschreven wijze door *voorloopige* indrukken, die „gezeefd" werden door *inductie*, een beeld van de religieuze volksziel verkregen. Een van de trekken is b.v., dat men den godsdienst niet afmeet en waardeert naar zijn intellectueele zijde, (zooals b.v. in sommige streken van Noord-Holland het u opvalt, dat men in zijn gesprekken over Christendom en Bijbel altijd als tegenwerping verneemt „'k kan er met mijn verstand niet bij!" of „'t komt nooit uit" of, „hoe kan dat nu bestaan" of „bewijs me eerst eens, dat de Bijbel waar is," of „wie zal nu bewijzen dat God er is.") Maar dat men altijd over godsdienst spreekt uit 't oogpunt van de *waarde*, die hij heeft, van de *practische* gevolgen ; met een reeks van gegevens zou dit aan te toonen

zijn. Het volitionistische staat veel meer op den voorgrond dan het intellectualistische.

De practijk van het Christendom heeft blijkbaar den menschen veel meer te zeggen dan de *leer* van het Christendom. Men krijgt op allerlei manier den indruk, dat men den Godsdienst meer afmeet naar zijn *waarde,* dan naar zijn waarheid. Het scherp verschil tusschen rijk en arm is, zoo hoort ge 't menigte keeren, niet te rijmen met het Christendom. Ge vraagt u af: is dit alleen een jong stekje geplant door de Socialistische redenaars en dito pers? òf zit deze zienswijze dieper in de volksziel, ja is 't met een karaktertrek der menschen hier, samenhangend? Het wantrouwen van de eene groep tegenover de andere dateert niet van de brandstichtingen en stakingen, die ik boven noemde, 't is veeleer omgekeerd: die geweldplegingen waren de vulkanische uitbarstingen van een reeds *lang* smeulend vuur. Ook in vroeger eeuwen bestonden die dingen. Boer en arbeider, lastgever en dienstbare hebben in deze streek of in sommige dorpen ervan *steeds* in een positie tegenover elkander verkeerd, die we lang niet in alle streken van Nederland aantreffen. Vooral het dorp Finsterwolde, dat mede tot mijn gemeente behoort, scheen me in deze dingen een bijzonder sterk sprekend voorbeeld. Bij Evangelisatiebezoeken stuitte 'k steeds weer op een instelling tegenover het Christendom, zooals ik zooeven aanwees. En wat bleek me nu toen 'k de geschiedenis der Nederl. Herv. Kerk (de eenige denominatie van het Christendom die in dit volkrijke dorp bij *allen* min of meer bekend is) van Finsterwolde naging? Dat diep, diep in de dorpsziel de boven aangewezen dingen wel *moesten* ingeworteld zijn. In de notulen der kerkeraadsvergadering stuit men telkens op *die* trekken. Het geld, dat in zoo groote hoeveelheid bij de eene groep Christenen (want heel 't dorp was Hervormd) vanzelf macht gaf, dat door de anderen gemist en begeerd werd, was toen niet minder dan nu een scheidingbrengend en 't Christendom fnuikend element. Vroeger wel op kleiner schaal, maar toch ook reeds met iets van de scherpe verhoudingen

van thans. Het *standenverschil*, ja de *standentegenstelling* wordt in een eigenaardig licht geplaatst door tafereeltjes als waarvan ik er hier één als voorbeeld weergeef; zonder *eenige* toelichting, spreekt het voor zich zelf.

* * *

Den 30 April 1755 is kerkenraats vergadering gehouden, geopent met den Gebede.

1.

is door de Predicant voorgestelt, dat gister bij hem ten zijnen huise was gekomen, M. J., na haar zeggen aut in 't 18de jaar, en zijnde onder opzigt en besorging van deze Diaconie, als dienstmaagt wonende bij D. J. te Finsterwolt, klagende als volgt: Dat D. J. haar naast voorleden maandag na de middag ongeveer te 4 uur had gezonden na 't huis van zijn nabuur D. D. om zijn Vork daar vandaan te halen: Aldaar gekomen zijnde, had zij de dienstmaagd van D. D., welke aldaar in de schuire zat een koe te melken, gevraagt, waar die gemelde vorke was, maar deze dienstmaagd had geantwoort, dat zij dat niet wist. Daar op was de dienstjonge van D. D., mede Daniel genaamt, haar uit het binnenhuis te gemoete gekomen, en horende dat zij na de vorke vraagde, had hij gezegt: Hij geloovde dat Maria's eigen Boer (namelik D. J.) de vork had gebragt in 't Binnenhuis van D. D. Waar op D. D. zelve haar geroepen had in 't Binnenhuis, zeggende, Dat de vorke daar was. Maar doe zij daar in 't Binnenhuis was gekomen, en het dogtertje van D. D. dar was uitgegaan, had D. D. de deure van 't Binnenhuis eerst toegedaan op de klink, en doe had hij de sweep gekregen, en tot haar gezegt, Dat hij haar wilde afstraffen, omdat zij zijn vrouw had te schande gemaakt. Doe had hij haar met de sweep geslagen, en onder het slaan haar bij haar slinkerhant vast gehouden. Doe hij haar eerst wat geslagen had, had hij gezegt, Dat zij hem 'er de hant op geven zoude, dat zij niet weer van hem praten wilde. En doe zij hem de hant daar niet op had willen geven, doe had hij haar weer op

nieuws geslagen. Onder het slaan had zij geschreeuwt, en hem gezegt, hij zou haar met vrede laten, ook had zij *Moort* geroepen, maar niemant was haar te hulp gekomen. Na het slaan had hij de vork uit de zomer keuken gehaalt en an haar gelangt, met een ledige borrel, welke an D. J. ook toequam, en had daar mede laten gaan. Doe zij weggegaan was, had zij in de schuire in de koegang bij de koeijen voortz dienstmaagt en dienstjonge van D. D. gevonden, en in de koegang Deure had J. D. gestaan, die daar zo even angekomen was. Deze drie hadden wel gezien dat zij er krijtende angekomen was, doe zij uit de schuire wilde gaan: En al krijtende had zij in 't voorbijgaan tot voortz dienstmaagt en dienstjonge van D. D. gezegt, ,,Was dat die bootschap? Dat ik slage hebben zou?" Waarop de dienstmaagt van D. D. had geantwoort, ,,Daar wist ik altijt niet van" J. D., in de koegangs deure staande, had haar, omdat zij kreet, gevraagt, ,,Wat haar scheelde?" Maar daar had zij stil op geswegen en was na huis gegaan.

2.

De Predicant voegde hier bij, dat hij deze voortz klagt uit de mont van gemelde Maria J. van stuk tot stuk had opgeschreven, en doe zij haar ene arm had ontbloot, dat hij daar an een grote blauwe plak had gezien: En om dat zij zeide dat haar rugge 'er niet beter uitzag, en na dat dit was van de slagen die D. D. haar gegeven had, zo had hij zijn vrouw, outste dogter en dienstmaagt alleen bij M. J. in de kamer geroepen, en was zo lang daar uit gegaan, totdat voortz drie de naakte rug van M. J. zouden hebben bezien: En zulk geschiet zijnde, hadden voortz drie personen hem verklaart, dat de rug van voortz M. J. er niet beter uitzag als haar ene arm. En omdat deze M. J. een Diaconiekint was, staande onder de opzigt en ook onder de bescherming van Predicant en kerkeraat, dat hij dieswegen zig verpligt had gevonden, zig deze zaak an te trekken, en an de kerkeraat voor te dragen, om daaromtrent te doen na rade.

3.

is binnengestaan voortz Mari J., an welke voortz klagt is voorgelesen, en gevraagt zijnde, of zij niet van stuk tot stuk bij de Predicant alzo gezegt en geklaagt had, en of dan haar zeggen en klagte nu voor de kerkenraat ook zo was? Waar op zij Ja gezegt heeft.

4.

Hierop D. D. binnengestaan zijnde, is de zaak in dezen voegen in der minne bijgelegt en afgedaan, dat D. D. an Maria J. tot vergoeding van 't geen zij geleden heeft, zoude voldoen, 4 gl welke hij an haar ook terstont voldaan heeft, onder conditie, dat dan deze zaak niet zou worden gebragt an 't Hoog Ed. Gerigt, gelijk dan Maria J. ook belooft heeft het an 't Hoog Ed. Gerigte nog nu nog ooit te brengen: En D. D. heeft schriftelijk belooft te zullen caveeren voor alle actie en anspraak die daar van komen mogt, dat deze zaak an 't Hoog Ed. Gerigte niet gebragt is: En behout tot zijn last en kosten de genever en brandewijn die Maria J. van noden mogt hebben om daar mede haar arm en rugge te wasschen als mede, blijft tot zijn last en kosten indien Maria J. na een Chirurgijn moest om zig te laten cureeren.

Waar na de vergadering met Dankzegging tot God is gescheiden.

* * *

Den 19 Meert 1755 De kerkeraat na de agtermiddaags predicatie in de kerk staan gebleven zijnde en niemant der leden absent zijnde als alleen de Diaconie Boekhouder C. V. en de Ouderling A. J.

1.

Is door de Predicant voorgestelt, Dat ten zijnen huize expres was gekomen de Schoondochter van S. J. klagende dat hare gemelde oude vader welke door de Diaconen dezer Gemeente bij haar en haar man in de kost was besteet;

qualik voorzien was van Hemden als hebbende niet meer dan 2 Hemden, en die ook beide nog niet eens goed waren om langer te konnen dien tot zijn noodig gebruik en verschoning En dat door zijne hooge Ouderdom, als zijnde an de 80 jaren oud zijn gezigt was verzwakt, zoodat zigzelvs van 't ongedierte niet konde zuiveren ; 't welk reeds zoo verre was gegaan, dat zij van zijne kleeren hadden moeten koken om 't ongedierte Weshalfen zij voor hem 2 nieuwe hemden verzocht tot zijn des te betere verschooning En dat an haar gegeven mogt worden 2 gl. op rekening van de 29 gl. kostgeld welke zij voor hare gemelde Vader anstaande Mei van deze Diaconie moest beuren De Predicant voegde hierbij, Dat hij daar op na voorts oude arme en noodlijdende Man S. J. expres in eigen persoon zelfs was toegegaan, om hem zelf te bezoeken en uit zijn eigene mont te verstaan, of het ten opzichte van zijne nootlijdende staat waarlijk zoo was als zijn Schoondochter geklaagt had De Predicant in absentie van gemelde schoondochter den voortz. Ouden man en zijn zoon J. S. te huis gevonden en over voortz. zaak gesproken hadde. En dat haar beide klagten en redenen met die van de Schoondochter overeenquamen.

2.

De kerkeraad heeft hierop met eenparige stemmen geresolveert. Aangezien een arm en noodlijdend mensch van zo hogen ouderdom wel een dubbelt medelijden verdiende in plaats van een arm mensch die nog jong, maar enkelt, dat dan om voortz. voorgestelde redenen de Diaconie Boekhouder C. V. de 2 verzogte Hemden an gemelde arme oude Man S. J. zoude bezorgen 2) En indien er zooveel geld bij 't boek was, Dat voorz. Boekhouder dan ook de verzorgte 2 gl. zoude voorschieten op rekening van 't boven gemelde en anstaande Mei verschijnende kostgeld van 29 gl. om redenen dat J. S. en zijn Huisvrouw daar in 't jaar dog niet een deuit te veel an hadden ; en men haar met deze 2 gl. dienst en gerijf doen konde en Mei ook dog nabij was. 3) Dat de beide broeders

Diaconen als H. J. en F. H. Gecommitteerde uit naam van de kerkeraad tot de Diaconie Boekhouder C. V. zouden gaan en maken hem bekent 't geen omtrent de voortz. 2 Hemden en 2 gl. door de kerkenraat was geresolveert om zich daarna te rigten : Er is an gemelde Gecommitteerde in 't bijzonder daar bij belast om an gemelde Boekhouder expres en uitdrukkelijk daar bij te zeggen dat is alzoo in de kerk door de kerkeraat was geresolveert om te zullen en te moeten geschieden.

3.

Aangaande het geschenk van de verkochte beklemming op Veenhuizen is met eenparig stemmen geresolveerd Dat deze Diaconie daarvan zal eischen en nemen wat haar daar van na Regten toekomt zonder iets daarvan te laten vallen.

* * *

22 Meert 1755.

De Broeders Diaconen H. J. en F. H. hebben gerapporteerd dat zij ingevolge en tot voldoening van har Commissie van den 19 dezer tot hare Beste Diacon en Boekhouder C. V. waren gegaan, en hem de Resolutie der kerkeraad hadden bekend gemaakt, en uitdrukkelijk daar bij gezegt, dat dit zo in de kerk door de kerkeraat was geresolveerd, namelik dat hij aan S. J. 2 hemden zoudt bezorgen, en indien er zooveel geld bij 't Boek was dat hij dan 2 gl. zoude verschieten an J. S. en zijn huisvrouw op rekening van 't kostgeld 't welk aanstaande Mei zoude verschijnen En dat voortz. Boekhouder het Eerste stuk rakende de 2 hemden an S. J. te geven had afgeslagen en geweigert en tot reden daarvan gegeven, dat hij reets voorheen an deselfe S. J. 2 hemden had gegeven, *een* nieuw en een dat reets van een ander arm mensch was gedragen En zo elk andere meer dan 2 hemden van de Diaconie, hebben zou waar dat dan heel wilde ! En ofschoon bij voorz. Boekhouder enige instantie hadden gedaan om hem te overreden, dat hij best doen zoude dat hij volgens kerkenraats

resolutie maar aan S. J. de begeerde hemden zoude geven; dat zij egter voortz Boekhouder daartoe niet hadden konnen bewegen; maar was daarbij gebleven, dat hij de begeerde hemden an S. J. niet geven zoude En wat het twede stuk van de 2 gl. angaat; daarop had de voortz. Boekhouder geantwoord dat hij eerst de Diaconieschulden zoude betalen die hij gemaakt had en als er dan nog geld overschoot dat hij dan eens zoude zien, of hij die 2 gl. wilde verschieten of niet.

3.

is geresolveert dit onverkort de Eev. en geloofsweerdigheit * der Broeders Diaconen, Die het voortz. rapport hebben gedaan, en alleen, om an de Boekhouder C. V. de mate vol te meten, en hem alle schijn van reden tot enige exeptie of klagt te benemen. Copia van 't voortz. rapport door de 2 Ouderlingen zal hem worden ter hant gestelt, teneinde indien hij mogt sustineeren in staat te zijn om omtrent 't voortz rapport het een of ander tot zijn verschoning en verantwoording te kunnen inbrengen voortz. C. V. zulks voor de kerkenraat in persoon mondelik of schriftelijk zal hebben te doen eerstkomende maandag na de middag te 3 uur, in de kerk alwaar de kerkeraat alsdan ten dien einde sal vergaderen, om over voortz. zaak dan verder te delibereeren en te resolveeren, zoals dan verstaan zal worden te behoren.

* * *

29 Meert 1755 de kerkeraad na de achtermiddags Predicatie zijnde staan gebleven, dog de Diaconie Boekhouder V. V. absent zijnde

1.

is eenparig geresolveerd (op het voorstel van de Predicant) indien de Diaconie Boekhouder C. V. uit oorzake van zijn onpaslikheit, daarmede gedient konde zijn, dat het de kortste weg en de minste moeite zoude zijn, en dat de kerkenraat,

---

*) Niet leesbare tekst.

wat haar aangaat, de zaak, waarover men anders morgen namiddag te 3 uur moest vergaderen dan voor afgedaan zoude rekenen, indien voorsz. Boekhouder konde goedvinden de volgende verklaring te onderteekenen welke de 2 ouderlingen hem brengen zullen

Ik onderget. C. V. Boekhouder der Diaconie-Middelen en Schoolmeester te Finsterwolt, neme an, volgens kerkenraats resolutie, an S. J. 2 hemden te bezorgen, en an desselvs zoon en dogter 2 gl. op rekening van kostgeld voor haar vader te geven, indien er zooveel geld overschiet. Ook belove ik in 't toekomstige mij tegen de kerkenraats resolutiën niet wederom te zullen opstellen, maar mij daaraan te onderwerpen, behoudens het regt van Appel.

Finterwolt den ...... Meert 1755.

2.

ook is eenpariglik geresolveert, tot voorkoming van grote onrust en alarm in de gemeente, om voorsz C. V., schoolmeester alhier, vriendelijk nader te verzoeken en te vermanen, om dog in 't behandelen en straffen van de schoolkinderen voorzigtig en bedachtzaam te zijn.

Actum in de kerk te Finterwolt op dato als boven
(volgen onderteekeningen)

* * *

Den 28 Meert 1755 kerkenraatsvergadering zijnde gehouden

1.

is gelezen het schriftelijk antwoort van de Boekhouder Diacon C. V. op de Copia van de Acten van den 22 Meert 1755 onnodig om hier geheel uit te schrijven, maar in dit Protocol los in te leggen: zijnde het slot van dat antwoort, *Maar om verwijdering voor te komen, zo zal ik an het besluit van de kerkenraat de 2 gl. met de 2 hemden voldoen.* De 2 ouderlingen hebben voorsz. schriftelijk antwoort terug

gebragt, doe zij een Copia van de laastvoorgaande Acten van den 24 Meert 1755 an voorsz. C. V. gebragt hebben.

2.

is geresolveert, Dat de redenen welke C. V. in zijn voorsz schriftelik antwoort bijbrengt, hem geen magt en vrijheit hebben konnen geven, om de resolutie der kerkenraat door de 2 diaconen an hem bekent gemaakt, op zulk een eigen-Hevige en Meesteragtige wijze van de hant te wijzen, zo als hij in dat antwoort heeft gedaan, met welk hij de 2 Diaconen heeft laten gaan. Edog omdat het slot van zijn laatste antwoort is, dat hij an 't gemelde besluit der kerkenraat zal voldoen (ofschoon hij er bij voegt, dat hij zulks doen zal *om verwijdering voor te komen,* daar hij liever had mogen schrijven, dat hij het doen zoude, *omdat het zijn schuldige pligt was :)* zo zal de kerkenraat over het gepasseerde voor ditmaal heenstappen, mits dat C. V. an het besluit der kerkenraat nopens de 2 hemden en de 2 gl. voldoe, zonder eenige exeptie. En om na dezen niet gedurig wederom een diergelijke nieuwe onrust te hebben, dat C. V. te dien einde anneme en verklare, dat hij na dezen zig an de Resolutiën der kerkenraat zal onderwerpen, behoudens het regt van Appel.

3. (over andere zaken)

4.

is geresolveert, dewijl de Schoolmeester en diaconie-Boekhouder C. V. zijn eigen rekening niet vermag op te tellen en uit te rekenen, zooals anders de gewoonte is, dat zulks door de Schoolmeester geschiet, dat dan nu voor ditmaal de Wedman W. R. zal worden verzogt zulks waar te nemen, opdat die, als een be-edigt persoon en Gerigtsdienaar door zijn gezag alle reden en schijn van reden tot eenig quaat nadenken moge voorkomen

Actum in de kerk te Finsterwolt op dato als boven

* * *

Op Zondag den 30 Meert 1755 is kerkenraatsvergadering gehouden, geopent en gesloten met aanroeping van Gods H. Naam.

1. (over andere zaken)

2.

is gelezen het schriftelik antwoort van de Boekhouder Diacon C. V. op de acte van den 28 Meert 1755 luidende als volgt :

„1. Eerstelik de 2 gl. hebbe ik aan J. S. voldaan. 2 Angaande de hemden, zijn reeds bij de maker, zoo haast de veerdig zijn, zal ik deselve an S. J. geven. 3 Verklare hetgene in het toekomende bij meerderheit van stemmen bij de kerkenraad wordt besloten, bij mij voor wettig en goet angenomen worden, waarmede het gepasseerde als dan zal zijn afgedaan"

En was door C. V. onderteikent en gedateert Finsterwolt den 30 Meert 1755.

3.

is eenparig goetgevonden, dat men in dit voorsz. Antwoort nu zoude berusten, en deze zaak nu hier mede zoude zijn afgedaan.

Actum in de kerk te Finsterwolt op dato als boven
M. B. Predicant te Finsterwolt.

* * *

Alle notulen zijn gesteld door den Predikant, van een aparte scriba wordt nergens melding gemaakt in geheel deze zaak [1]).

Dit is volstrekt geen *uitzondering* : één staal *slechts*. Welnu uit de *soort* van zonden en questie's, die *telkens* ter sprake komen, ziet ge de trekken van den volksaard, zooals ze waren en zooals ze hoe langer hoe meer *werden*.

[1]) Dank zij de welwillendheid van Ds Israël, Ned. Herv. Predikant van Finsterwolde ben 'k in staat gesteld van alle bescheiden inzage te verkrijgen.

Zoo verklaart zich b.v. ook de *haard* van 't wantrouwen, dat de menschen van weerszijden tegenover elkaar hebben (ik spreek over Finsterwolde, dat hierin wel een bijzonder marquant voorbeeld is, maar toch niet een *tegenstelling* vormt met andere omliggende plaatsen.)

De vergeelde, vaak bijna onleesbare notulenboeken maken, dat ge 't *„nu"* van zulk een dorp innerlijk *verstaat ;* en dienen ons, in synthese met eigen, rechtstreeks, bij 't „levende" materiaal, opgedane resultaten van inductief-experimenteel onderzoek, een vast *totaalbeeld* te verkrijgen van de volksziel, nader de religieuze volksziel. — Ik noemde slechts iets. — Wij zijn hier *niet* bezig met dat totaalbeeld te ontwerpen ; alleen is ons doel, aan te wijzen, *hoe* men er toe komt. Door het voorbeeld, waarmee we het ontwaren van *een* bepaalde trek van het totaalbeeld, eenigszins uitvoeriger aanstipten, is natuurlijk ook niet gezegd, dat *dàt* nu *de* allesbeheerschende trek zou zijn. Nog eens : het is ons te doen om het *hoe,* niet om 't *wat,* om den weg, niet om 't eindpunt, om 't *vinden* aan te wijzen, niet het *gevondene* mee te deelen.

Zulke arbeid *schijnt* dikwijls onnoodig, onvruchtbaar en vervelend. Maar het *is* geheel *omgekeerd.*

Noodig is het zoo grondig mogelijk te *weten, welke* menschen men ontmoet ; en om den mensch en het dorpsgeheel van 't heden te verstaan moet men het a. h. w. *zien* groeien. „In 't *verleden* ligt het heden".

Vruchtbaar is zulke arbeid : men leert zoo de verschillende lagen en bestanddeelen van den bodem kennen en, hoezeer de kennis van het *zaad* een primaire factor is, om een goeden oogst te verkrijgen *ook* de *bodem-kennis* is voor elk arbeider op Gods akker werk van niet te onderschatten nut, en voor den oogst van groote beteekenis.

Interessant is deze arbeid, zooals ieder, die in deze richting ooit bezig was, mij terstond toe zal stemmen. De uren aan zulk werk besteed zijn *geen* verloren uren.

KRONIEK.

In Memoriam. — Oneerlijkheid der predikanten. — Kritiek op preeken. — Vreemde debat manieren. — Ds. Ubbink's vaarwel. — Jubileum.

Ofschoon het reeds ettelijke weken geleden is, waarop het betreffende doodsbericht tot ons kwam, willen wij in deze eerste Kroniek na de vacantie, gewag maken van het overlijden van *Ds. J. G. Kunst* te Arnhem.

Met weemoed gedenken wij hem, ook om dit deel van zijn werk, dat niet weinig bijdroeg tot den welstand onzer pastorale conferenties.

Het jaar, dat op 't moment waarop we dit schrijven aan den herfst nog niet toe is, blijkt een jaar waarin velen, vooral ouderen, uit onzen kring van hunnen arbeid worden opgeroepen.

Hoe ze allen hebben gewerkt?

Och dat leert toch eigenlijk slechts de tijd, die volgt op hun verscheiden; en dat zal eerst recht aan het licht worden gebracht in den toekomstigen dag.

De critiek van menschen......, „laat me in handen van menschen niet vallen" bad David.

Men heeft onze bediening in den laatsten tijd gaarne aangeduid met „het wondere ambt".

Maar al is het moeilijk en al stelt het den Bedienaar dikwijls voor de rechtbank van eigen geweten, het is gelukkig niet een ambt waarin men goddeloos doet alsof, gelijk de N. Rott. Crt. in haar Avondblad van 28 Aug. insinueerde. Zij noemde als vacantiegenoegens van „menig predikant" die in zijn gemeente de jalousieën laat zakken als er kermis is, „het leggen van een kaartje" en „het bezoeken van een kermesse d'été."

Ik geloof toch dat Mevrouw Van Hoogstraten-Schoch gelijk heeft als ze in Lichtlijnen zegt:

> „Als je zoo'n neutraal blad leest, krijg je toch een heel verkeerden kijk op het leven. Al het mooie en goede en verhevene en ideale dat er gebeurd is, wordt doodgezwegen, en alleen het prikkelende, het opzienbarende ...... wordt meegedeeld.
>
> Moet ook, anders heeft het geen koopers en kon de uitgave wel gestaakt worden."

Het getuigt van weinig respect voor die neutrale bladen en hun lezers. Het citaat is misschien als je 't algemeen neemt, niet heelemaal juist. Maar van de overigens op zekere deftigheid aanspraak makende N. Rott. Crt. lijkt het dezer dagen zeer waar.

Josephine Baker, de beruchte neger-danseres wier al te obscöne vertooningen door de Haagsche politie werden tegengegaan, wordt in het blad verheerlijkt; de dominé's echter — natuurlijk de orthodoxe, want die alleen laten in de fantasie van den Kerknieuwsschrijver jalousieën neer als 't jaarmarkt is — worden voorgesteld als menschen die in mondaine costumes verborgen de kermissen bezoeken en door wie „dikwijls iets dergelijks niet eens als oneerlijkheid wordt gevoeld".

Voor een blad van het gezag van de N. Rott. Ct. moet het wel wat compromitteerend zijn om onder de medewerkers voor het Kerknieuws een *lustige Person* te hebben, die zijn publiek in den trant van dien in de Faust bij den neus neemt volgens het recept:

> „In bunten Bildern wenig Klarheit,
> Viel Irrtum und ein Fünkchen Wahrheit
> So wird der beste Trank gebraut
> Der alle Welt erquickt und auferbaut".

Want daar zal misschien wel eens een dominé zoo'n Fehltritt doen, en het is waar dat elke predikant „zit onder

zijn eigen preek", maar dat geeft het recht niet om met een Irrtum die insinueerend is voor een gelukkig nog eer-waarden stand een deel zijner lezers te erquicken.

Dat mag de Josephine-Baker-vereerders doen gnuiven, maar vindt geen onthaal bij lezers, als prof. Casimir, die nog onlangs de predikant noemde „de onbezoldigde vrijgestelde voor den cultuurarbeid" ; noch bij hen, die herinnerd werden aan het feit dat in circa 15 jaar drie predikanten voor het ministerambt geroepen werden in verschillende departementen en *nog wel orthodoxe !*

Toch is het goed dat we voortdurend onder controle staan. Elk mensch, zelfs een professor heeft dat noodig, laat staan dan een dominé.

Al ben ik persoonlijk ook na de vriendelijke vermaning van de Reformatie niet enthousiast voor de Enquête door dit blad ingesteld, ik neem als alle predikanten met groote interesse kennis van de brieven die zoo talrijk bij den Redacteur zijn binnengekomen, en waarvan we week op week de excerpten genieten.

In een onzer Kerkboden uit de Bloembollenstreek, die de Enquête niet ongunstig gezind was wordt de opmerking gemaakt :

> „Het treft ons dat er in het totdusver gepubliceerde zoo weinig belijnds aan de orde komt. Hier mankeert wat en dáár ...... men wil meer van dit, minder van dat ......, maar wat men nu toch eigenlijk wil, blijft de onbekende grootheid, welke men maar raden moet..."

Intusschen is de Reformatie ons te hulp gekomen.

De oorzaak van dit weinig belijnde vindt ge in een schrijven van een broeder, die van te voren een paar komplimenten drechselt over de predikanten die al reformatie in hun preeken bezig zijn te brengen en dan vervolgt :

> „Toch is er iets ...... men voelt iets, dat niet zoo gemakkelijk uit te spreken is !"

Maar wiens klacht daarna door prof. Hepp wordt gespatieerd als zoowat de inhoud dien vele klachten gemeen hebben :

> *'t Is alsof, de prediking niet zoo'n beslag op ons legt, vooral niet op de jongeren onder ons.*

Ik hoop, dat dit nu het specifieke euvel van de preeken in onzen tijd is, en dat het niet een uitspraak is, waaruit, konden Bossuet of Brugmans of Chrysostomus ze hooren, deze predikers aanleiding nemen zouden om over den tekst uit Pred. 7 : 10 te gaan preeken.

Laat het Hillegomsche blad nog wat geduld hebben en met ons hopen dat de schrijvers tevreden zullen gesteld en de predikanten verrijkt zullen worden met zulke reformeerende aanwijzingen voor een prediking die behalve dat ze is ontsluiting van het Woord, voldoet, — ondanks de verschillende ligging der hoorders, — ondanks de geestelijke indolentie, — ondanks het niet altijd even groot talent van een overigens ijverig dienaar des Woords, — ondanks de Sturm-und-Drang-onevenwichtigheid van sommige jongeren, — ondanks de persoonlijke voorkeur, die men nu eenmaal voor een bepaald dominé heeft, — ondanks de ontzettende moeite, die het kost om ook in de Kerk te laten verstaan : „was glänzt ist für den Augenblick geboren, das Echte bleibt der Nachwelt unverloren", — ik zeg, laten we hopen dat we aanwijzigingen krijgen voor een zoodanige reformatie in onze prediking, dat ze voldoet aan allen en dat de klacht in onze Gereformeerde Kerken niet meer worde gehoord dat *het is alsof de prediking niet zoo'n beslag op ons legt, vooral niet op de jongeren onder ons.*

Daarmede wordt dan natuurlijk ook niet van onwaarde verklaard wat prof. Hoekstra reeds ettelijke jaren geleden heeft opgemerkt in zijn onder ons en de klagers nog al gelezen boekje *„Gereformeerde Prediking"* :

Dit alles neemt niet weg, dat we tot de volmaaktheid moeten voortvaren, en gegronde bezwaren, indien eenigszins mogelijk wegnemen.

Ook in de prediking moeten we staande op den hechten bodem van de Gereformeerde confessie, toonen in den goeden zin des Woords kinderen van onzen tijd te zijn, we moeten preeken naar de behoeften en nooden van de menschen onzer dagen. De predikant mag niet boven de menschen blijven zweven, maar moet zich plaatsen in het leven, ingrijpen in geestelijke toestanden, aansporen tot heiligmaking. Echt Gereformeerde prediking is niet puur verstandelijk, dor en droog, maar tintelt van leven, is verklaring èn *toepassing*.

Niet alleen aan den preekinhoud moet volle aandacht geschonken, maar ook de vorm dient gesoigneerd te zijn".

Daar liggen de aanwijzigingen voor ieder, in welke richting de reformatie onzer prediking moet ter hand genomen worden.

„De vorm gesoigneerd", daar denken we toch ook aan wanneer we debat voeren.

Het blijkt gevaarlijk spreekwoorden te gebruiken die figuurlijk bedoeld worden, maar die letterlijk vertaald — en dat doet men met het Latijn allicht — nog al kwalijk rieken.

Evenzeer trok het de aandacht dat de schrijver van het artikel over den Doop, wiens stellingen een professor tot een noodsignaal dwongen, dat nog voor de vacantie moest worden gehoord, na de vacantie geen artikel meer waard schijnt.

Waarom niet ?

Wel uit het feit dat een aantal opponenten het niet met dien schrijver eens waren, wordt geconstateerd : „Het kerkrechtelijk pad was voor hem te glibberig" ; „op dogmatische pad gleed hij nog jammerlijker uit". „Dr. Smit is hierin geheel en al een eenzame musch".

Ergo : We behoeven onze beloften niet in te lossen, want een eenzame musch te bestrijden in een artikelen-reeks heeft

weinig aantrekkelijks. Het zou zelfs iets Don-Quichotachtigs hebben".

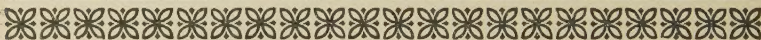
Waaruit onze dominé's misschien de conclusie trekken: Ook een professor lijdt blijkbaar wel eens aan de eigenaardige meening van naloopers in onze steden: „Wie 't minste volk heeft, levert de slechtste preek".

„Vindt die methode ingang" heeft Pierson van het professorala *mihi constat,* zonder argumenten waarom het vaststaat, gezegd „dan houden alle twisten weldra op".

Want een verstandig mensch, die niet naar het aantal maar naar de waarde van de argumenten pleegt te kijken, waagt zich bij die wijze van debatteeren niet meer in de kou.

Intusschen kunnen zulke eenzame musschen aan Paulus en menschen als Galileï bemoedigd worden: E pur si muove!

v. D.

MEDEDEELING.

Den 10 Oct. van dit jaar hoopt Theodor Zahn zijn negentigsten geboortedag te vieren. In Duitschland kwam het plan om hem op dien dag een geldsom aan te bieden, als feestgave, waarover hij naar eigen inzicht zou kunnen beschikken.

Uit Erlangen wordt mij gevraagd in Nederland belangstelling voor deze zaak te wekken. En ik doe dat gaarne, omdat ik weet, dat tal van Nederlandsche theologen veel aan Th. Zahn te danken hebben.

Mag ik allen, die aan de „Zahnspende" zouden willen bijdragen, vriendelijk verzoeken hun gave te storten op mijn gironummer 99003?

F. W. GROSHEIDE.